

III. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Життя – це заглиблення в мову.

Ганс-Георг Гадамер

1. Самобутність української лексики

1.1. Слова як „свідки правди” (зберігаючи первісну семантику) відтворюють мовно-етнічну картину світу, що відмінна для кожного народу. Ще В. фон Гумбольдт стверджував, що різні мови – це не різні позначення однієї і тієї ж речі, а різне її бачення. „Мова своєрідно „змушує” людину засвоювати світ; це той будинок, що його... людина, ніби равлик, приречена нести на собі і через його вікна бачити світ, сприймати і засвоювати його”¹. О. Потебня порівнював мову із зором. „Подібно до того, – писав учений, – як найменша зміна в будові ока і діяльності зорових нервів неминуче дає інші сприйняття і цим впливає на все світосприйняття людини, так кожна дрібниця в будові мови повинна давати без нашого відома свої особливі комбінації елементів думки”². Порівняймо: ескімоси розрізняють 20 станів снігу та називають їх окремими словами, балкарці мають 40 лексем для найменувань криги, ненці виокремлюють мовними засобами 30 назв снігу, араби знають до 500 слів-назв верблюдів, казахи розрізняють 150 лексем-назв елементів юрти і кілька десятків назв мастей тварин, англійці мають 1,5 тис. слів для назв води, бо саме ці лексеми відтворюють дійсність кожного народу. Порівняймо зворотнє: багато народів Африки та Південної Америки не мають окремих слів для назв білого та чорного кольору (хоча є поняття темного і світлого). Світ існує крізь призму слів, бо „оговорюючи” все, ми утверджуємо це „все” як належність своєї землі.

¹ Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К.: Вид. центр „Просвіта”, 2001. – С. 22.

² Потебня А. Мысль и язык. – 3-е издание, дополненное статьями „Язык и народность”, „О национализме”. – Харьков, 1913. – С. 194.

1.2. Лексика – це „спосіб сприймання світу” (Іван Огієнко), своєрідний мікрообраз наших знань. Відомо, що безмір навколишнього світу, сукупність людського досвіду, багатство історичних надбань відбиваються, як у чистій криниці, в мові корінної нації. К. Тищенко у книжці „Мовні контакти: свідки формування українців” показує, як в „топонімічному ландшафті” (територія, обмежена для дослідження) розкривається історична правда: скіфо-сарматський пласт слів (V ст. до Р. Х. – II–III ст. Р. Х.) пов’язаний „з такими назвами, як *Дніпро, Дністер, Дунай, Дін, Донець*: усюди проглядається початкова морфема – *Дон* (з іран. *dan-* – ‘вода, річка’)... назви річок не викопаеш і не вивезеш; вони стали частиною українського словника”³. Тому наймовірно важливим є збереження українських національних назв, які відтворюють національну специфіку країни, протягують нитки в глибину століть, бо ж порівняймо, якщо ми маємо назву міста *Дніпропетровськ*, то мусимо крім реалії *Дніпра* знати хто такий *Петровський* (а це назва діяча советської доби). Зауважимо: коли в Конфуція (551–479 рр. до Р. Х.) запитали, щоб він, насамперед, зробив, якби став правителем, він відповів, що повернув би словам їхнє первісне значення. Тому збереження самотутніх українських назв – це збереження українства. Іван Дзюба, з’ясовуючи вимирання слова та цілих пластів мови, доводить, що втрата слів не може бути нічим компенсована. „Від тисяч конкретних імен скоро залишаться лише загальні поняття: це птах, це дерево, це звір, це чи то квітка, чи то бур’ян, – позбавлені чуттєвої та емоційної наповненості, конкретних образних уявлень та асоціацій”⁴. Катастрофічне збіднення мови сьогодні – це свідчення духової немочі, своєрідного паралічу почуттів. Порівняймо: гармонійне співіснування людини та природи відтворено у словах, приміром, перший сніг – *обновець*, початок весни, коли цвіте верба – *вербляниця*, кінець зими – *відзимки*, гаряче непорушне повітря влітку – *млява*, зимова холоднеча в тиху погоду – *скипень*, а господиня, яка пекла хліб, неодмінно уточнювала: *пшенишник, житняк, поскрібок, прісняк, плескач*⁵. Відтак слова – це духово-історичні нитки між поколіннями, а „хто володіє минулим, той володіє майбутнім,” – казали в давнину.

1.3. Людські взаємини, народні знання завжди відтворено у словах, значення яких реконструює етимологія. Учені на основі семантичної мотивації (зв’язок між давнім словом (коренем) та новотвором) встановили, що „в українській мові душевний світ людини моделюється за образом і подобою матеріального, предметного світу. Назви неприємних емоцій часто утворюються від слів, які позначають щось важке, тобто дію неприємного почуття мова прирівнює до фізичного тиску на людину. Порівняймо: *важкий* („який має велику вагу” → „дуже сумний, безрадісний”, напр., *важкий настрій*), *пригнобленість* (від *гнобити*, „тис-

³ Тищенко К. З полілогу – різночасового й багатомовного // Урок Української. – 2008. – № 5–6. – С. 18.

⁴ Дзюба І. Вимирання слова // Урок Української. – 2004. – № 11–12. – С. 3.

⁵ Див.: Грибова Л.О. Забуті слова // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 10. – С. 81.

нути, давити”), *тягар* „велика вага” → „гнітючі переживання”), *тривога* (корінь той самий, що й у слові *вага*), *понуристь*, *понурий* (первісне значення цього кореня „опускатися”)... В основі назв приємних емоцій лежить ідея короткої відстані, зближення: *близький*, *близькість* („той, що поряд” → „невелика відстань” → „тісні дружні стосунки, взаєморозуміння”), *прив’язаність* („приєднаний, прикріплений” → „почуття симпатії”), *відданість* („віддавати” → „віддавати себе самого” → „відчувати вірність, любов”), *потяг* („тягнути” → „прагнення до чого-небудь” → „велика зацікавленість”), *приянь* (утворилося від давнього *приятти*: „приймати” → „брати до серця” → „відчувати симпатію”), *схильність* („хилитися до когось, чогось” → „любов до певної діяльності”)⁶.

Отже, слова відтворюють процес формування лексичного складу мови, який є своєрідним кодом народу, засобом сприйняття та розуміння світу.

2. Історична довідка

Вивчати українську лексику почали на основі лексикографічних праць, досліджуючи первісно (з XI століття) іншомовні, а з XVII – кінця XVIII ст. – власне українські слова. Термін **лексикологія** ввели у мовознавство Д. Дидро та Л. Д’Аламбер у „Французькій енциклопедії” 1765 року. Проте ще на початку XX століття деякі вчені не сприймали лексикологію за окремий мовознавчий розділ (як, наприклад, граматику та фонетику). Дослідження слова було об’єктом вивчення філософії (слово як назва), риторики та піітики (стилістична функція слова, стильове розшарування лексики, синонімні відповідники).

Наукове вивчення українського слова на основі порівняльно-історичного методу започатковує у XIX ст. харківський мовознавець О. Потебня, який (порівнюючи слово з горіхом, що має шкаралупку і ядро) розглядає зовнішню (звукова оболонка) і внутрішню (значення) форму слова, вивчає близьке та далеке значення слова, виокремлює зв’язок між словом і поняттям.

3. Лексикологія як мовознавчий розділ

Лексикологія (гр. *lexikos* – словесний, словниковий і *logos* – учення) – розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови. Об’єктом вивчення лексикології є **лексика** (гр. *lexis* – слово) – сукупність уживаних у мові слів, з якими пов’язано певні значення, закріплені у суспільній свідомості. Лексика – найдинамічніша система мови, бо одні слова виходять з ужитку, інші – виникають (порівняймо, наприклад, фонетика – найконсервативніша мовознавча дисципліна, позаяк за всю історію існування української мови ми запозичили всього лише одну фонему [ф]). Крім того,

⁶ Селігей П. Семантична мотивація як засіб активізувати учнівську цікавість // Дивослово. – 2005. – № 9. – С. 51–52.

лексика – це не механічна сукупність слів, а підпорядкована внутрішнім закономірностям мовна система, елементи якої співвідносні і взаємопов'язані.

Залежно від діяхронного або синхронного напрямку дослідження лексикологію поділяють на історичну та сучасну (описову).

Історична лексикологія досліджує закономірності формування, розвитку і збагачення словникового складу мови від найдавніших часів і до сучасного етапу, адже „мова є живішим свідченням про народи, ніж кістки, зброя і могили” (Я. Гримм). Історична лексикологія використовує дані етимологічного аналізу (що розкриває первинне значення слова, простежує зміни в структурі слова у процесі історичного розвитку, з'ясовує, створене слово на рідному ґрунті чи іншомовне, а також залучає свідчення писемних пам'яток різних періодів).

Сучасна (або описова) лексикологія вивчає обсяг і властивості словникового складу мови на сучасному етапі. Об'єктом розгляду сучасної лексикології є:

- кількісний обсяг словника. Наприклад, Словник української мови (в 11-ти томах) налічує понад 135 тисяч слів, „Великий тлумачний словник” – 160 тисяч; нині створюють новий словник сучасної української мови, який охоплює 200 тисяч слів. Однак кількість слів встановити можна лише приблизно, бо, враховуючи терміни, слів кілька мільйонів;

- лексичне значення слів, уживаних у мові, розкриття багатогранності їхньої семантики, зокрема: первинне і вторинне значення, пряме і переносне, конкретне і абстрактне, явище однозначності, багатозначності, омонімії, паронімії, синонімії, антонімії;

- експресивно-стилістичний характер сучасної лексики, наявність її в різних мовних ситуаціях та в різному словесному оточенні;

- вживання слів у сучасній українській мові (активний чи пасивний запас).

Отже, лексикологія вивчає словниковий склад в усій його повноті й різноаспектній розгалуженості. Складовими лексикології є:

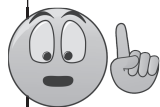
- **семасіологія** (гр. *sēmasia* – значення, суть) – 1) наука, що вивчає значення слів, її ще називають лексичною семантикою (гр. *sēmantikos* – означальний, *sēma* – знак); 2) теорія значення – один з аспектів семантики, спрямований на вивчення семантичної сторони мови від знака до значення (що означає мовна одиниця (морфема, слово, словосполука, речення), як змінюється її тлумачення);

- **ономасіологія** (гр. *onomasia* – називання, найменування) – наука, що вивчає процеси найменування, її ще називають теорією номінації. Якщо семасіологія йде від знака (слова) до значення, то ономасіологія веде дослідження від значення до знака (який означений мовними засобами);

- **етимологія** (гр. *etymon* – істина) – 1) наука, що вивчає походження слів та історію окремих слів і морфем (є складовою історичної лексикології); 2) походження та історія слів і морфем;

- **термінологія** (лат. *terminus* – межа, кордон) – 1) наука, що вивчає терміни, тобто однозначні слова певної науки, техніки, мистецтва тощо; 2) сукупність термінів певної галузі знань;

Звернімо увагу!

Слово **термін** пов'язано з легендою: *Термін – це ім'я римського бога меж і кордонів. Тож римляни вважали межю священною, бо вірили, що її покровителем є Термін. 28 лютого, в останній день римського року, вшановували свято **терміналії**: господарі сусідніх полів сходилися біля спільного межового каменя, прикрашали його квітами, приносили пожертви (мед, вино) і співали пісні. Осквернення межового знака вважали тяжким злочином (у мовознавстві **термін** також визначає межю певного поняття, як межовий камінь визначає кордон земельної ділянки).*

• **ономастика** (гр. *onomastike* – майстерність давати імена) – 1) наука про власні імена; 2) сукупність усіх власних імен (які є символом і кодом національної культури). Мовознавчий розділ ономастика має такі підрозділи:

а) **антропоніміка** (гр. *antropos* – людина і *onoma* – ім'я) – наука про антропоніми, себто особові імена людей, імена і по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми;

б) **топоніміка** (гр. *topos* – місце, місцевість і *onoma* – ім'я) – наука про топоніми, себто власні географічні назви. Підрозділами топоніміки є **ойконімія** (наука про назви держав, країн, областей, районів, міст, сіл, вулиць, площ, хуторів тощо), **гідроніміка** (наука про власні назви океанів, морів, озер, рік, ставків, боліт тощо), **ороніміка** (наука про назви гір та ландшафтів) та **космоніміка** (наука про назви космічних об'єктів);

в) **етноніміка** (гр. *ethnos* – народ і *onoma* – ім'я) – наука про власні назви народів, родів, племен, союзів племен, народностей, націй.

4. Слово як основна мовна одиниця

Слово є однією з найважливіших одиниць мови, бо:

- немає жодної мови, у якій би не було слів;
- мовні звуки реалізуються лише в слові;
- мовні елементи (корінь, суфікс, префікс, закінчення, основа) існують тільки на базі слова;
- зі слів складається словосполука, речення, текст;
- у слові поєднуються, схрещуються і взаємодіють фонетичні, семантичні, граматичні мовні реальності;
- слово є об'єктом вивчення не лише історичної та описової лексикології, а й інших мовознавчих дисциплін: фонетики, морфеміки, словотвору, граматики.

Що таке слово?

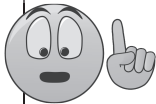
Євангеліє від Івана свідчить: „Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було Бог. З Богом воно було споконвіку. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього”. „Слово усвідомлювалося першопричиною і рушієм усього сущого не лише у християнстві. Ще від світлоносно-ї сонце- та вогнепокклонної культури землеробів-оріїв, наших предків, в античній Елладі од Геракліта..., далі у Пла-

тона й Аристотеля, у софістів, неоплатоніків – і аж до сучасної теорії інформатики **слово** постійно осмислюється як першоелемент світового розуму і духу, об'єктивної закономірності й ідеальної субстанції, думки й почуття, розуму і серця, аналізу і синтезу, логіки й інтуїції”⁷.

Наукове визначення слова і відмежування його від інших одиниць мови тривалий час було проблемою мовознавства. Деякі вчені заперечували навіть саму можливість дати дефініцію слова: „Поняття слова взагалі не існує” (Л. Щерба). Відмовився від визначення слова Ф. де Соссюр, на думку якого „поняття слова несумісне з нашими уявленнями про конкретну одиницю мови”. Однак слова мають властивість змінювати і творити людські долі.

За легендою, на персні Соломона був напис: „*І це мене*”. Саме ці мудрі **слова** допомагали цареві керувати державою впродовж 40 років, спонукали до гідних вчинків та надихали на гарний настрій.

Звернімо увагу!

Про сутність слова розмірковує Ентоні де Мелло:

Злидар тарбав перехожих за рукави і просив грошей на горнятко кави. Його прохання звучало так: „Були часи, пане, коли я був багатим бізнесменом, точнісінько, як Ви. Я важко працював цілий божий день. На моєму робочому столі було гасло: „Думай творчо, дій рішуче, живи ризиковано”. Ось девіз, за яким я жив, – і гроші просто сипались. А тоді... тоді... (тут жебрак зайшовся у риданні) прибиральниця викинула мій девіз у сміття”.

Висновок очевидний: люди живляться словами, живуть словами і розвалилися б без них (Див.: Е. де Мелло. Втрачене гасло // Е. де Мелло. Молитва жаби: Оповідки для медитації. Т. 1. – Львів: Свічадо, 1999. – С. 66).

Отже, **слово** – це мовна реальність, це основна центральна функційно-структурна одиниця мови. Слово дає найменування для всіх пізнаних предметів і явищ. Кожен, хто володіє тією чи тією мовою, легко виокремлює в ній слова і визначає їхні межі в потоці мовлення.

Науці відоме різне трактування поняття слова:

- синтаксичний критерій (від часів Діонісія Фракійського, а це 170–90 рр. до Р. Х., за яким слово – це частина речення, тобто є мінімальною синтаксичною одиницею;

- семантико-логічний (В. фон Гумбольдт, Е. Зіверс, Д. Кудрявський), за яким слово є знаком логічного поняття, слово існує в реченні, яке тотожне судженню;

⁷ Ткаченко А.О. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства). – К.: Правда Ярославичів, 1998. – С. 5.

- представники психологічного напрямку в мовознавстві (В. Вундт) вважали слово за мовний еквівалент уявлення;
- деякі вчені ще в ХІХ ст. зважали на зовнішню, звукову, і внутрішню, значеннєву, сторону слова (О. Потебня, згодом Ф. Фортунатов); комплекс „звуків мовлення”;
- поширеним у мовознавстві є розуміння слова як фонетичної, семантичної, словотвірної та граматичної єдності. Наприклад, А. Мейє стверджує: „Слово – це вираження асоціацій певного значення з певним комплексом звуків, що піддається певному граматичному використанню”.

У кожному з наведених визначень слова за основу беруть якусь одну ознаку чи сукупність ознак. Проте ці трактування неповно обіймають основні, загальні диференційні ознаки, що відмежовують слово від інших мовних одиниць, зокрема фонем, морфем, словосполук та не розкривають його структури як мовної одиниці.

Основні ознаки слова:

- в ієрархічній системі мовних одиниць слово належить до вищого (ніж морфема) ряду й посідає місце безпосередньо після морфєми;
- налічує одну фонему (*І* – назва річки в Китаї) чи кілька фонем (*Україна* – 8 фонем), що становлять матеріяльну основу слова;
- є виокремлюваним як мінімальна самостійна одиниця мови. Цю ознаку мають і самостійні слова (*держава, кордон, мова*), і несамоствійні (*на Львівщині* (прийменник), *писав би* (частка), *гей, ходімо* (вигук));
- є відтворюваним. Словосполуки та речення ми будуємо щоразу за наявними в мові моделями, слово, навпаки, беремо з лексичного складу мови. Хосе Ортега-і-Гассет зазначає: „Ми не лише говоримо якоюсь мовою, ми думаємо, ковзаючи вже прокладеною колією, на яку ставить нас мовна доля”; Л. Костенко твердить: „Усі слова уже були чиймись”;
- є номінативною (лат. *nomēn* – ім’я, назва) одиницею. За характером вираження номінативної функції слова української мови групуємо на: а) **самостійні**, що дають назву певному поняттю, тобто виконують номінативну функцію, б) **несамостійні** (що виражають відношення між повнозначними словами в реченні чи словосполучі), серед яких є **службові** (прийменники, сполучники) і **проміжні** (частки, вигуки);
- є найменшою самостійною структурно-значеннєвою цілісністю. Порівняймо: значення мають не лише слова, а й морфєми, словосполуки, речення, але значення морфєми визначаємо у слові; речення та словосполуки звичайно налічують кілька слів; слово втрачає значення, якщо його розкладаємо на окремі частини;
- має не тільки лексичне, а й граматичне значення: слово за граматичними законами вступає в різні відношення з іншими словами. Тому кожне повнозначне слово – це єдність лексичного і граматичного значення;
- є символом мовно-етнічної картини світу. Наприклад, *барвінок* – це назва рослини, але для українця – це втілення „народної символіки – життя, безсмертя людської душі, дівочої краси, чистоти, щасливого кохання, чистого шлюбу, коханої

людини. Хоча первісно це запозичення (з німецького *Bärwinkel* – „ведмежий куток”), слово стало належністю української ментальності”⁸, а ознаки цього предмета *блакитний, буйний, весняний, зелений, лискучолистий, рясний, хрещатий, небоокий, синьоокий* стали національними усталеними епітетами.

„Словник лінгвістичних термінів” дає таке **визначення слова**: „Мінімальна структурно-семантична одиниця мови, що виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлювань. Слово становить єдність звучання, морфемної будови і значення. У кожному слові наявні значення двох порядків – значення лексичне і значення граматичне. Поєднуючи в собі лексичне і граматичне значення, слово належить до певної частини мови, у слові закріплюються результати пізнавальної діяльності людини”⁹.

5. Лексичне значення слова і поняття

Лексичне значення слова – це історично вмотивована співвіднесеність слова з певним поняттям. **Поняття** – це узагальнене відображення в нашій свідомості низки однорідних предметів чи явищ; це сукупність людських знань. Наприклад, слово *дівчина* („молода неодружена особа”, кожна з яких є різною) відтворює у нашій свідомості сформоване поняття про дівчину назагал. Слово і поняття існують навзаєм: поняття закріплюється і виражається в слові, лексичне значення слова (найчастіше) відповідає поняттю. Порівняймо: слова можуть означати декілька понять (багатозначні слова), а одне поняття може бути виражене кількома словами (синонімами). О. Потебня зазначав, що слово виражає не все поняття, а лише найістотнішу, найприкметнішу ознаку певного поняття. Тому в слові є зовнішня оболонка (звучання) і внутрішня форма (тобто мотивованість назви). Лексичне значення слова не лише передає зафіксований у мові досвід, а й змінюється упродовж історичного розвитку. Наприклад, *чорнило* первісно могло бути тільки чорним, згодом значення слова *чорнило* розширилося і ми маємо чорнило червоне, синє, фіолетове; первісно *стріляти* – це пускати стрілу, але згодом семантика слова розширилася, тому зараз стріляють не тільки стрілами, а й кулями, патронами, також маємо переносні значення: *стріляти очима, стріляти поглядом* тощо. Деякі слова не називають поняття: прийменники, сполучники, частки та вигуки.

Поняття може збігатися з лексичним значенням слова, може бути вужчим від лексичного значення слова, може бути ширшим від лексичного значення слова.

Лексичне значення слова і поняття збігається лише в термінах, які прагнуть до однозначності. Наприклад, однозначним є лінгвістичний термін *йотація*, граматичний – *суфіксація*, математичний – *чисельник*, медичний – *релаксація* тощо.

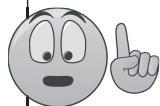
⁸ Жайворонок В. Українська етнолінгвістика. Нариси. – К.: Довіра, 2007. – С. 176.

⁹ Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – С. 271.

Поняття вужче від лексичного значення слова, бо в мові немає окремих назв для кожного окремого предмета, ознаки, дії, а є тільки окрема назва (слово) для групи однорідних предметів. Наприклад, коли кажемо *книжка*, то залишаємо поза увагою її розмір, тип обкладинки (тверда чи м'яка), колір та якість сторінок, а закріплюємо те вагоме, що притаманне всім книжкам. На лексичне значення може накладатися суб'єктивна емоційно-експресивна оцінка цього предмета (*книжечка, книжище*). Отже, лексичне значення має конотацію (яка є ніби надбудовою), бо книжечка – це або маленька, або улюблена. Порівняймо також: *білий, білявий, білуватий, біленький, білесенький* тощо.

Поняття є ширшим від лексичного значення слова. Наприклад, для медиків слово *серце* – це „центральный орган кровеносной системы у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг”, для мовців – у поняття серця входить і медичне визначення, і низка інших значень: це символ зосередження почуттів, ласкаве звертання до кого-небудь, гнів (у переносному значенні) тощо.

Звернімо увагу!

Вага слова така велика, що створена (саме за допомогою слів) національна доктрина зрештою впливає на розвиток кожної держави. „Німецьке „Deutschland über Alles” (*Німеччина понад усе*) створило таку могутню матеріально і духово державу-націю, що треба було об'єднаних сил всіх великих країн, щоб її приборкати. Французьке „Vive la France” (*Живи, Франціє*) рятувало неодноразово французький народ від поневолення сусідами. „Американська мрія” спрямувала всі сили американців на творення нової цивілізації, і за кілька століть тутешні степи та праліси обернулися в найбагатшу, найвільнішу, а тепер і наймогутнішу в світі державу. Українське „З Києва ніде світло Христове” створило найкультурнішу і найбагатшу тоді державу Русь, яка врятувала європейську цивілізацію і культуру від знищення азійськими ордами і понесла світло Христове аж до берегів Льодовитого і Тихого океанів.

Духовний нащадок українського козацтва – безсмертний Тарас – своїм „*Заповітом*” створив безприкладну за святим героїзмом УПА. Тарасову національну доктрину „*Бог і Україна*” УПА піднесла перемогою духу своїх воїнів. З української легенди про першого апостола Христового в Києві походить українська національна доктрина „*Бог і Народ*” (нація)” (Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. Видання четверте. – Дрогобич – Львів: Вид. фірма „Відродження”, 2003. – С. 267–268).